

Een Verlichter in de ban: de controversiële lezing van Johannes Stolk
in 1794

Een Verlichter in de ban: de controversiële lezing van Johannes Stolk in 1794

Uitgegeven en toegelicht door
PIETER VAN WISSING

met medewerking van
TINEKE SEEBACH en ANDRÉ WOLTERS VAN DER WEIJ

Hilversum
Verloren
2016

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij subsidies van de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, Stichting de Roos-Gesink en de Gemeente Rheden.

Afbeelding op het omslag: de Oude Jan te Velp in de kerkboog van het Witte kerkje in Neerbosch. Op de flap: de titelpagina van Johannes Stolk, *Verhandeling*, (zie p. 26).

ISBN 978-90-8704-579-1

© 2016 P.W. van Wissing & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
Johannes Stolk	9
Met emeritaat	14
De verhandeling	17
<i>Een langdurige volkskwaal</i>	21
<i>De kracht van het genie</i>	25
<i>Het voordeel voor de maatschappij</i>	29
‘Bekoorlijkheden’ van Arnhem	36
Het genootschap <i>Prodesse Conamur</i>	40
Onderwijs	45
De verbanning	51
Toevluchtsoord Nijmegen	67
Epiloog	73
Noten	77
Verantwoording van de afbeeldingen	84
Index	86

Woord vooraf

In maart 1794, nog geen twee jaar na de oprichting van het natuur- en letterkundig genootschap *Prodesse Conamur* in Arnhem, hield de jonge dominee Johannes Stolk er een lezing die hem lang zou heugen. Zijn pleidooi, dat volksonderwijs beoogde, bevatte kennelijk zulke brisante ideeën, dat de magistraat van Arnhem vier dagen later het besluit nam om hem uit stad en schependom te verbannen. De Staten van Gelderland besloten hem enkele dagen later voor het gehele gewest in de ban te doen en ook in andere provincies was hij niet meer welkom. *Prodesse Conamur* deed er nog een schepje bovenop door Stolk als lid te royeren. Johannes Stolk kon niet anders dan zijn boeltje bij elkaar pakken om met vrouw en kinderen zijn toevlucht te zoeken in het hertogdom Kleef.

Wat behelsde die provocerende lezing dan wel, en welke overwegingen hadden de bestuurders van stad en gewest voor zo'n verstrekkend besluit? Deze uitgave wil op deze en andere vragen betreffende de affaire een antwoord geven door de lezing in Stolks eigen woorden weer te geven, daar relevante documenten aan toe te voegen en de hoofdrolspelers van het conflict – Johannes Stolk, leden van de Arnhemse magistraat en het Gelderse gewestelijk bestuur en directeuren van *Prodesse* – voor het voetlicht te brengen.

De uitgave van dit boekje, een initiatief van Pieter van Wissing, Tineke Seebach en André Wolters van der Weij, leden van *Prodesse*, stel ik zeer op prijs.

Meet Becker, voorzitter van *Prodesse Conamur*
Arnhem, voorjaar 2016

Johannes Stolk

Johannes Stolk werd op 4 oktober 1761 te Rotterdam gedoopt.¹ Zijn vader Jan (1728-1806) was poorter van Rotterdam, grutter en hoofdman van het gruttersgilde in de Maasstad. De kruidenier trouwde te Kralingen op 9 februari 1755 met de Kralingse Anna Herst (1734-1796), dochter van Pieter Huygensz. en Pleuntje Jacobsdr. Leeftang. Het gezin woonde in de Westewagenstraat. De straat dankt haar naam aan de wagenmakers en hoefsmeden die er hun bedrijf hadden. Het was een van de oudste straten in de Rotterdamse Zandstraatbuurt met talloze stegen en sloppen, die later in de negentiende eeuw met variëte, prostitutie en criminaliteit een berucht uitgaanscentrum werd.

Johannes was het derde kind in een gezin dat nog vijf jongens en een meisje telde. Twee jongens, beiden Hugo geheten, bereikten de volwassen leeftijd niet. Twee andere jongens, Korstiaan en Pieter, volgden hun vader in zijn voetspoor op als grutter

Afb. 1 Kelkglas gegraveerd met rosmolen, familiewapen, stadswapen en vermelding 'De goede harmonie in het grutters gilde'.

en hoofdman van het gruttersgilde. Willem werd meester-brander in Delfshaven en vertrok in 1809 naar het buitenland, waar hij vermoedelijk overleed. Hun zusje Anna Plonia trouwde in 1796 de Rotterdamse koopman en fabrikant Hendricus Posthoorn, over wie straks meer. Johannes Stolk was dus de enige van de jongens die zijn toekomst niet in de handel zag.

Stolk schreef zich te Groningen op 15 september 1780 voor de studie van de letteren in: ‘Johannes Stolk, Rotterodamo Batavus, Litt., Gratis pr.am.’ De afkorting staat waarschijnlijk voor *propter amicitiam*: vanwege vriendschap.² Wie de registratie voor hem betaalde is niet duidelijk.

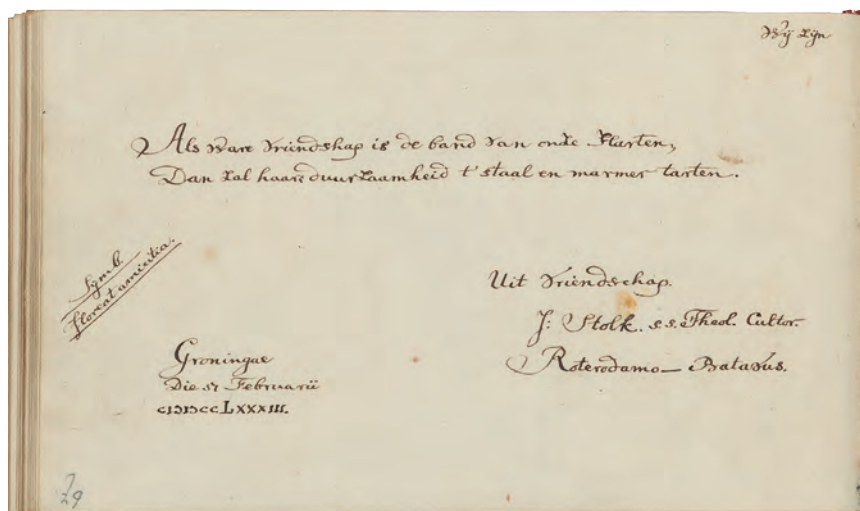
Na drie jaar staakte Stolk de studie om onbekende redenen, maar hij had natuurlijk wel contact met andere (theologie)studenten, getuige een inscriptie in het vriendenalbum van de (latere) Groningse predikant Paulus Mettevier. Die had zich op 16 september 1778 in Groningen als student theologie laten registreren.

De ondertekening is opvallend: ‘Theol. Cultor’: ijveraar voor de gewijde studie van de theologie. Stolk kiest bewust niet voor de kwalificatie *studio-sus*, student, omdat hij (nog) geen theologie studeert.³ Was het Mettevier die de immatriculatie in Groningen voor hem heeft betaald? Dat hoeft natuurlijk niet, maar het kan. Hoe dat ook zij, of de vriendschap tussen de twee bleef bloeien conform Stolks persoonlijk motto (‘*symbolum floreat amicitia*’) blijkt overigens niet.

Op 1 november 1783 schreef Stolk zich te Leiden in als student theologie – waarom hij niet in Groningen bleef en voor Leiden koos is evenmin duidelijk, misschien om dichterbij zijn familie te zijn, de Leidse universiteit bekender was of een vrijzinniger theologie aanhing. Een van de net benoemde hoogleraren was Brouerius Broes (1757-1799), een liberaal, iets wat zijn omgeving meteen als ‘patriots’ interpreteerde. Daar lag wel zijn sympathie. Broes, aangetrokken voor het Oude Testament, was een theoloog en goed redenaar die midden in de turbulente patriottentijd naar verdraagzamer tijden hunkerde. Mogelijk beïnvloedde hij en andere geestverwante hoogleraren Stolk in politieke zin tijdens zijn studie en anders de stad zelf wel.

De Leidse theologiestudie bestond voornamelijk uit bijbelexegese op humanistische grondslag. De scholastische vorm kwam tot uitdrukking in het onderwijs aan de hand van bijbelteksten, die in een reeks van stellingen een bepaald onderwerp belichtten.⁴

Mogelijk had Stolk op grond van zijn (afgebroken) studie te Groningen vrijstellingen gekregen, want hij voltooide het curriculum in nog geen twee jaar. Hij behoorde in die tijd tot de ‘gemeenzaamste en byzonderste vrienden’ van Johannes Henricus van der Palm (1763-1840), zijn studiegenoot in

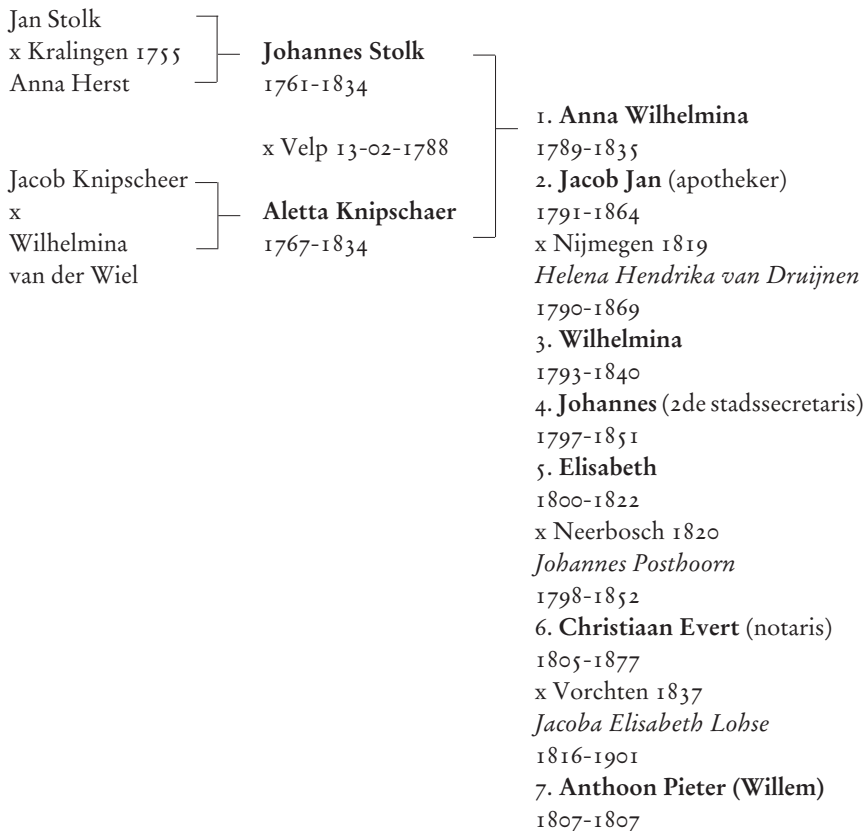
Afb. 2 Bijdrage van Johannes Stolk in het vriendenalbum van Paulus Mettevier, 15 februari 1783.

Leiden, ook in Rotterdam geboren.⁵ Samen deden ze op 1 november 1784 preparatoir, dat wil zeggen voorbereidend examen voor de classis Leiden en Neder-Rijnland. Ze werden als proponent aangenomen, geschikt bevonden om predikant te worden in de gereformeerde (later: hervormde) kerk. Op een beroeping hoefde Stolk niet lang te wachten: in 1785 ging hij al te Velp voor in de Oude Jan, de oudste kerk van het dorp.

Drie jaar later, op 13 februari 1788, trouwde hij de Arnhemse Aletta Knipschaer (1767-1834), zuster van de vooraanstaande patriotse koopman Christiaan Jacob, die Stolk ook in politiek moeilijke tijden trouw zou blijven.⁶

In 1789 beviel Aletta Knipschaer van de eerste van haar zeven kinderen, Anna Wilhelmina – triest genoeg is er over haar niet meer bekend dan dat ze te Nijmegen op 7 december 1835 overleed. Twee jaar later, op 28 mei 1791, werd Jacob Jan geboren. Op 14 januari 1804 schreef hij zich in als leerling van de Latijnse school te Nijmegen, waar de befaamde schrijver Evert J.B. Schonck (1745-1821) rector was. Die liet de aankomende leerlingen bij wijze van registratie zelf hun naam en datum in een schrift schrijven.⁷ Jacob Jan trouwde in mei 1819 Helena Hendrika van Druijnen (1790-1869), de zus van de bekende Nijmeegse wijnhandelaar en kroniekschrijver Jan Willem van Druijnen.⁸

Het gezin Stolk-Knipschaer

In zijn Velpse periode toonde dominee Stolk zich een gedreven patriot. Het verbaast dan ook niet dat de zeer oranjegezinde ambtsjonker Assueer Jan baron Torck van Rosendael (1733-1794) hem in augustus 1787 als collator ontbode.⁹ Die liet zijn predikant een brief van 19 augustus zien die zekere A.J.L. Gits, secretaris van het (fictieve) ‘Genootschap tot rechtvaardige wraakoefende wedervergelding’ de baron uit Arnhem had gestuurd.¹⁰ Gits dreigde Torcks bezittingen in brand te steken, als ‘op de bodem van een der provinciën [= Holland en Utrecht] eenige attacque ondernoomen of burgerbloed geplengd mogt worden, hetzelfde te wreken aan ’t bloed en goed dergeene, die zulks bevoelen’. Torck was als jagermeester verantwoordelijk voor de handhaving van de (Oranje) jachtrechten op de Veluwe. Hij adviseerde Willem V over het jachtbeleid, die zijn adviezen overigens meestal in de wind

Afb. 3 Gezicht op Velp in juli 1744, met de Oude Jan, naar een gewassen pen-tekening van Jan de Beijer (1703-1780).

sloeg. En Torck vreesde dat de spanningen tussen patriotten en prinsgezinden, die in 1786 al tot een burgeroorlog hadden geleid, nu onder het mom van de jacht opnieuw zouden oplaaien met bloedige taferelen tot gevolg. De Arnhemse wreker handelde mogelijk uit vrees voor tegenacties na de overwinning van een patriots legertje bij Vreeswijk in mei 1787. Later bleek dat stadhouder Willem V en verschillende andere oranjegezinde edelen soortgelijke brieven hadden gekregen.

De schrik zat er goed in, in ieder geval bij Torck en Willem V, die het Hof van Gelre om onderzoek vroeg. Gits werd ondanks een uiteloofde, forse beloning nooit gevonden, zijn dreigementen evenmin uitgevoerd.

Of Stolk onder de indruk was van het ongetwijfeld barse verhoor weten we niet. En of Torck door de Rozendaalse schoolmeester Theodore Godron (1754-1822) was getipt is evenmin duidelijk. Dat is wel mogelijk, want Godron was niet alleen koster van Stolk, maar ook huisleraar van de baron.

De arme predikant kreeg het na de restauratie in september 1787 weer voor zijn kiezen. Dat bleek uit een volgende berisping die de ambtsjonker hem gaf. Stolk moest met meer eerbied over stadhouder Willem V (s)preken en de gemeente niet tegen het Huis van Oranje opzetten, maar er juist voor bidden. Volgens koster Godron verscheen de dominee daarna met een oranjestrik in de kerk, maar hij hield wel zijn steek ervoor.¹¹ Kennelijk deed Stolk toen al pogingen om een beroeping elders te krijgen, in 1790 mislukte dat bijvoorbeeld in Denekamp.¹²

Met emeritaat

Omdat hij zijn positie in 1793 onhoudbaar achtte vroeg Stolk de provinciale synode om emeritaat, zogenaamd vanwege gezondheidsredenen. Hij meldde zich regelmatig ziek of af voor vervulling van de dienst, volgens koster Godron ‘vanwege Jacobijnse gevoelens’.¹³ Die ‘beschuldiging’ brengt ons naar de Franse revolutie van 1789, waarin burgers de (politieke) macht van de edelen overnamen. In hun belangrijkste document, de *Verklaring van de rechten van de Mens en Burger*, werd de vrije burger ook verplicht te gehoorzamen aan de republiek die burgerrechten mogelijk maakte. De radicalisering van de revolutie ging gepaard met de opkomst van verschillende politieke bewegingen, waaronder de Jacobijnen, zo genoemd naar het klooster waar zij bijeen kwamen. Zij waren elitaire, redelijk welgestelde en goed opgeleide radicalen onder leiding van Maximilien de Robespierre (1758-1794) en sterk beïnvloed door de *philosophe* Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Veel Jacobijnen waren jurist of advocaat en pleitten voor een minimumloon en maximumprijzen, waardoor ze de steun van de stedelijke massa’s verwierven. Hun aanhangers onder het volk droegen een Phrygische vrijheidsmuts met cocarde en een lange broek. Zij waren de stoottroepen van de revolutie, laag opgeleid, licht bewapend en beheersten de straten in Parijs. Zij waren trouw aan de revolutionaire elite zolang ze betaald werden en te eten kregen. Nog geen jaar voordat Stolk zijn lezing zou houden grepen de Jacobijnen de macht in Parijs in de *Convention Nationale*, de vergadering van de gekozen volksvertegenwoordigers. Zij ontpopten zich als hartstochtelijke patriotten en losten meteen hun beloften aan het volk in. Zo onteigenden zij de landerijen van gevluchte aristocraten en verkochten deze tegen gunstige voorwaarden aan arme boeren om met hen een alliantie aan te gaan. In de jaren daarna leidde Robespierre’s schrikbewind en tirannie uiteindelijk tot de val van de Jacobijnen in 1794.

Godrons opmerking dat Stolk ‘Jacobijnse gevoelens’ had kan dus tot onrust bij de Arnhemse en andere Gelderse bestuurders geleid hebben. De kos-